

BANGHA IMRE
Indiában és Pakisztánban, 2019

Második rész

Sántinikétan, február 15–16.

Két előadást is tartok a „Hindi Palotában”. Itt mintha semmi sem változott volna az elmúlt huszonöt év alatt. Bár vezetőtanárom 2000-ben nyugdíjba ment, a jelenleg tanító tizenegy tanár legtöbbször ismerem. Az utóbbi években különösen jó kapcsolat alakult ki az óhindit kutató, halk szavú Rámésvar Misrával, aki a sántinikétani tudós, Ksitimóhan Szén és Tagore szerepét vizsgálta meg a klasszikus hindi költő, Kabír modernkori megismerésében. Tagore ugyanis Szén kiadásából száz verset lefordított angolra, és az Indián túli világ ez alapján ismerte meg először az óhindi szerzőt. Szén és Tagore a hindu egyistenhívő reformiskolához, a Brahma Szamádzsához tartoztak. A Brahma Szamádzsot a tizenkilencedik század első felében alapította Rámmóhan Ráj Kalkuttában. Ráj jól ismerte az iszlámot és a kereszténységet, és egyistenhívő tanításában elsősorban az ősrégi upanisadok filozófiáját igyekezett alapul venni. Az upanisadok és a jelenkor között azonban óriási az időbeli távolság, és a brahmók a közbeeső hindu hagyományban is keresték az egyistenhívőket. Ráj nem ismerte ugyan Kabírt, de a Kabírhoz hasonló nézeteket valló Dádú Dajál költészetét igen. A tizenkilencedik század végétől azonban a brahmók többször is kiadták Kabír verseit.

A Hindi Palota előcsarnokát a magasban freskók díszítik a klasszikus hindi irodalom legkimagaslóbb alakjaival. A bejárattal szemközti, azaz a legfontosabb panelen Kabír és a hozzá hasonlóan a leírhatatlan Istent imádó költők láthatók hallgatóságuk társaságában, egy másikon a Ráma-imádó Tulszídászt látogatja meg Akbar császár, a harmadikon pedig a Krisnát imádó vak Szúrdász és az ő iskolája látható. A freskókat a negyvenes években itt tanító kitűnő Kabír-tudós, Hazáírpraszád Dvi-védí ösztönzésére készítette a Képzőművészeti Tanszék egy tanára és diákjai. Ritka Indiában ennyire szép modern ábrázolását látni a régi hindi irodalomnak.

A Hindi Palota változatlanágának nem tudom, hogy örüljek-e vagy sem. Nagyszerű megtalálni a régi világot, de mindez egyre jobban kizárja a tudományból az itt dolgozókat. Egyes órákat a fák alatt, a kertben tartanak, de például az előadása-imhoz nincs projektor, és wifi is csak egy teremben van.

A hindivel ellentétben a Bengáli Tanszék teljesen megváltozott. Egy modern épületbe költözött a többi nyelvvel együtt. Húsz évvel ezelőtti tanáraimból senki sincs már ott. Viszont nekik van már vetítőjük. A fiatal tanári karból Manabéndrát

korábról ismerem, és most a jelenlegi tanszékvezetővel, Abhrával is összebarátkozom. Fel sem merül a kérdés, hogy ne bengáliul tartsam az előadást. Nyökögök ugyan, de a vetítés kisegít. Az egyetlen húsz évvel ezelőtti különlegesség, ami megmaradt, hogy levett cipővel megyünk be a tanterembe, és a diákok még manapság is a földön ülnek.

A bengáli iskolák vége, február 24.

Egy tizedikes, bengáli vizsgára készülő gyerekekkel beszélgetek. Mikor mondja, hogy irodalmat tanul, megkérdezem, hogy mit tud Michaelről. Bengálban ugyanis a leg-híresebb írókat és költőket a „keresztnevükön” tartják számon. Senki sem mondja, hogy Tagore, hanem azt mondják, hogy Rabíndranáth. Hasonlóképpen, a legjelentősebb tizenkilencedik századi költőt, a keresztény hitre áttért Michael Madhusúdan Dattot mindenki csak Michaelként ismeri. Költészetében a nyugat eredményeivel igyekezett gazdagítani a bengáli irodalmat. Ő írt például először szonettet ezen a nyelven. A fiúnak azonban kemény dió a kérdésem, és visszakérdez: Michael Jackson? Kiderül, hogy Michael Madhusúdan Dattot nem is ismeri. Mikor a bengáli iskolák helyzetéről beszélgetek, szinte mindenki megerősít, hogy a tizedikesek közül sokan nem tudnak rendszeresen írni-olvasni. Emögött az iskolarendszer gyengesége áll. A falusi iskolákba a tanárok gyakran nem is járnak be. Sokszor együtt, egy teremben kell tanítsák az első négy osztályt. Gyakoriak a 120 fős osztályok, ahol a tanár hangosbeszélőn keresztül tanít. Ilyen körülmények között az egyes gyermekek nem kapnak sok figyelmet, és sok is a kimaradó diák. Fodrászom például elmondja, hogy mikor felesége meghalt, hetedikes lányát kivette az iskolából, mert valakinek főznie kellett otthon a családra. Egy kimaradt fiú arról beszél, hogy elment a kedve, mert sohasem kapott jó jegyet. A kimaradozó tanítás azonban nemcsak az iskolákban probléma. Hasonló az egyetemi oktatás is. Mikor Tárak meglátogat, itt tanuló diákjaitól megtudom, hogy az aznapi négy órából csak egy óra volt megtartva a különböző bölcsész szakokon. Nem csoda, hogy egy másodéves franciaszakos hallgató nem tudott válaszolni arra kérdésre, hogy „hol laksz?”. Faggatásunkra elmondja, hogy kezdettől fogva nem tudja követni az egyetemi órákat. Az általános és a középiskola mellé hatalmas korrepetálóipar fejlődött ki, és aki tudja fizetni, délutánonként a gyereke mellé felfogad egy tanárt vagy egy diákot. Az általános iskolai tanárok és a szülők közben egymásra mutogatnak. A tanár szerint a gyerekeknek otthon a szülővel kellene tanulnia, a szülő szerint az iskolában.

Megtudom azt is, hogy korábban voltak jó bengáli tannyelvű iskolák. A nyolcvanas évekig csak elvétve akadt Bengálban angol tannyelvű magániskola. Ott a külföldiekkel is kapcsolatban álló üzletemberek taníttatták a gyerekeiket. Mikor elkezdtek szaporodni a magániskolák, a kommunista bengáli kormány a nyolcvanas években kötelezővé tette a bengáli tannyelvű 1–4. osztályt minden iskolában.

Persze nemcsak az iskolák tehetnek a bengáli írás-olvasás sikertelenségéről. Az erősen szanszkritizált, rendkívül elegáns bengálinak az egyik legnehezebb

az írásrendszere Indiában. Ha először olvasva sajátítja el valaki, mint én is, akkor könnyű, mint a francia, mert csak a betűk és betűkapcsolatok kiejtési szabályait kell megtanulni. Hallás után írni azonban sokkal nehezebb, mert hangrendszere a szanszkrithez képest nagyban redukálódott. Egy-egy hangra így hagyományosan sok különböző betű használatos. Nincs például különbség a hosszú és a rövid magánhangzók kiejtése, vagy a kétféle szanszkrit „s” és az „sz” kiejtése között, így három különböző betű is jelöli az „s”-hangot. A diákoknak egyenként kell megtanulniuk sok szanszkrit eredetű szó helyesírását. Többször is meg akarták reformálni az írásrendszert, és közelebb hozni a kiejtéshez, de a hosszú „í” és „ú” húsz évvel ezelőtti részleges eltörlésén túl nem sokra jutottak. Ráadásul az egyszerűsítés további bonyodalmakat okozott: minden magánhangzót rövidnek ejtenek ugyan, de a szanszkrit szavak helyesírásában megmaradtak az etimologikus hosszú hangok.

A kalkuttai vonaton találkozom régi barátommal, az újságárus Ganésával. Gyerekkora óta ismerem. Most harminc felé járhat, de már szinte ráncosodik. Ő ismer meg, mikor kérdezem a nevét. Hatalmas mosolyra fakad, és szinte a nyakamba ugrik. Kopaszra nyírt fejről látom, hogy gyászol. Zavart mosollyal mondja, hogy apja egy hete felkötötte magát egy lámpára. Zavartan mesél, de hadaró beszédét a zakatoló vonaton nem igazán értem. Talán azt mondja, hogy az apját sokat ütötték. Ahogy robogunk kifele Bólpurból, megmutatja a távolban a házat. Veszek tőle egy bengáli napilapot.

Az újságban a kasmíri feszültségekről olvasok. India további tízezer katonát küld Kasmírba. A miniszterelnök Módi azt mondja, hogy nem a kasmíriak ellen, hanem a kasmíriakért harcol. Közben itt mindenki Pakisztánt vádolja a kasmíri terrorizmus pártolásával. Az ellenzék vezetője, Ráahul Gándhí azt mondja Módiról, hogy Módi egy dolgot nem érzett soha: szeretetet.

Ugyanebből az újságból tudom meg, hogy a bengáli kormány felavatta az első államilag fenntartott angol nyelvű középiskolát, és hogy eddig már száz angol nyelvű általános iskolát nyitottak. Az oktatási miniszter elmondja, hogy az előző, kommunista kormány elhanyagolta az angol oktatását, és ők most ezt hozzák helyre. Kihangsúlyozza, hogy így a szegény származású, okos gyerekeknek is jut majd angol iskola. Egy másik mondatából azonban kitűnik, hogy nem mindenki lesz benne szegény származású. Nekem nem világos, hogy az okos gyerekeknek miért kell angol iskolába járniuk. Ahaná és Szadzsal barátaimtól tudom, hogy az ő gyerekkorukban voltak nagyszerű bengáli tannyelvű iskolák is. Bennük az angoloktatás olyan jó volt, hogy Szadzsal egyben angol verseskötetet is meg tudott jelentetni. Másrészt a mi generációnk esetében az angol tannyelvű iskolákban is jó volt a bengáli oktatás. A festőnő Rasmí angolul tanult, de jobban tudja értelmezni a bonyolult bengáli verseket, mint az a manapság doktoráló bengáli diák, akivel végigolvastam néhány Tagore költeményt.

Ahaná a bardhamáni Vivékánanda Főiskolán tanít bengáli irodalmat, ahova neki két óra az út oda is, vissza is. Elmondja, hogy a diákok kevéssé motiváltak, és azért választották a bengáli szakot, mert féltek, hogy máshova nem jutnának be.

Ráadásul a főiskola nem a tanulók elsődleges választása. Jórészt a környező falvakból kerültek ide a diákok. A falusi oktatás rendkívül gyenge. Van egy olyan sejtésem, hogy a kormány a bengáli nyelvű iskolák alacsony színvonalán kíván javítani azáltal, hogy angolra váltatja őket. A gond azonban az, hogy a jó bengáli iskolákat változtatják át angol nyelvűre, és ma már nem nagy valószínűséggel jön ki innen bengáli irodalmat szerető, kiemelkedő képességű diák. A helyi tanárokat parancssal irányítják át angol nyelvű tanításra. Nem tudom, hogy ez mennyire hatásos, hiszen egy egész életében bengáliul tanító tanár nem biztos, hogy könnyen tud a tárgyáról angolul beszélni, még akkor sem, ha annak idején elvileg angolul végezte az egyetemet.

Ahaná szerint a bengáliak mindig az árral haladnak, amikor kellett, buddhisták voltak, aztán nyom nélkül elhagyták ezt a vallást, és hinduk, majd muzulmánok lettek. Tíz évvel ezelőtt mindenki a kommunistákra szavazott, ma már mindenki a Trinamul, azaz „alulról sarjadó” Kongresszus Pártra. Az egyszerű, írástudatlan választóknak elmagyarázták az aktivisták, hogy a sarló és kalapács helyett a kis virágokra kell szavazniuk. A párt most már mélyen beágyazta magát, és minden utcasarkon a pártvezető Mamata Banerdzsi képe látható, akit mindenki csak *didi*-nek, azaz nővérünknek hív. Hatalmas poszterek hirdetik Bengál fejlődését. Ahaná elmondja, hogy „nővérünk” kedvenc színei a kék és a fehér, ezért az iskolákat és a közintézményeket most ilyen színűre festik.

A bengáli nyelv és irodalom visszaszorulására vonatkozó aggodalmaimat osztva Ahaná ki is küld hozzám egy kalkuttai újságíróat az egyik legnagyobb terjesztésű kalkuttai napilaptól, az *Ánandabázár patrikától*, hogy beszéljek neki arról, én hogyan látom a nyelvi helyzetet. Az interjú során elmondom, mennyire féltém az indiai helyi nyelveket, mivel az angol iránti elfogultság miatt egyre jobban elhanyagolják őket. Pedig igazán az anyanyelvében van otthon az ember. Martin is készít velem egy interjút a vezető kalkuttai angol nyelvű lapba. A bengáli újságíró másnap megküldi az interjút jóváhagyásra. Hibáimat kijavította, és gyönyörű irodalmi bengálit ad nyelvemre. Jóváhagyom.¹

Igyekszem még jobban belelátni a helyzetbe, és adatokat gyűjteni az angol mellett és ellen is. Az angol mellett emel szót egy Delhiben tanító bengáli történész ismerősöm. Nemrég egy tanszéki értekezleten vetődött fel a kérdés, hogy elfogadjanak-e hindi nyelvű szemináriumi dolgozatot. Ő nagyon ellene van, mivel nem tud olyan jól hindiül, hogy azt osztályozni tudja. Persze volna erre is megoldás. Az ilyen dolgozatot egy hindiül jól tudó kollégának át lehetne adni. Ráadásul történelemről van szó, és egy hindi tanítási nyelvű iskolából érkezett diák természetesen jobb dolgozatot tud írni hindiül, mint angolul.

A vadódarái egyetem angol tanszékén egyszer bemutattak egy ott dolgozó tanárnak. Házigazdám elmondta, hogy az indiai nyelveket tanulmányozom. Erre a tanár lakonikusan megjegyezte, hogy „it’s interesting”, azaz „érdekes”. Ha csak

¹ Az interjút végül nem hozza le a lap. Szadzsál szerint valószínűleg azért, mert bírálja a kormánypárt politikáját.

így röviden mondják ezt, akkor pontosan az ellenkezőjét jelenti: azt, hogy „nem igazán érdekel”. A kolléga tudományosan már nem tudta hova tenni az indiai nyelveket.

Egy kísérleti szantál iskolát igazgató szobrász barátom, Szanjászi amellel érvel, hogy anyanyelvükön a kisgyerekek szabadabbak, és gyorsabban tanulnak. Sokkal sikeresebbek, ha fokozatosan vezetik be őket az államilag elfogadott másik nyelvű oktatásba.

Maitrakul, Maharástra

Tegnap e-mailben értesített a légitársaság, hogy fél hét helyett este fél tízkor indul majd Mumbaiból a gépem. Az ajándékba kapott idő lehetővé tette, hogy ellátogassak az egyetemtől mintegy két órányi utazásra, Kaljában levő Maitrakul Oktatási Központba. A hátrányos helyzetű gyerekek és fiatalok bentlakású szolgáló központot már januárban is meglátogattam, ezért most nem az újdonsága fogott meg, hanem az ott folyó tevékenységek. Most több időm van figyelni az ottlakók munkájára. Sokan mesteriznek vagy doktorálnak társadalmi munkából, és aktívan részt vesznek a szegénység elleni küzdelemben. A fiatalasszony Rádzsprijá, a Maitrakul egykori növendéke most éppen első házassági évfordulóját ünnepelni jött ide vissza a férjével. Egy nyomortelepen dolgozik, családon belüli erőszakot elszenvedő emberek tanácsadójaként. Egy indiai nagyvállalat finanszírozza az irodájukat. Elmondja, hogy az esetek többsége a férj feleséggel való erőszakoskodása, ami sok esetben sokkos állapotba juttatja a feleséget. Mivel Indiában szokás szerint a menyecske a férj nagycsaládjához költözik, mint friss jövevény kiszolgáltatott helyzetbe kerül. Előfordul, hogy az após-anyós vagy a sógor erőszakoskodik vele. Ritkább a közvetett erőszak, mikor az anyós vagy az após parancsol rá a fiára, hogy „nevelje meg” a feleségét. Jelentős emellett a gyerekek elleni erőszak is, de ezt ritkábban jelentik. Ugyanúgy, mint Európában, Indiában is törvénybe ütköző a gyermeket megverni, de erről a legtöbb szegény család nem tud. A gyermekek elleni erőszakot általában nem a gyermekek jelentik, hanem szemtanúk. A tanácsadó fiatalasszony elmondja, hogy örömet szerez neki ez a munka, mert látja, hogy általában sikerül megvédenie az áldozatokat a további erőszaktól. Ennek leggyakoribb formája az, hogy beszél a férjjel és a családdal, de előfordul, hogy a rendőrségre kell mennie. A rendőrség azonban nem mindig működik együtt, mert elbogatellizálja a családon belüli erőszakot. Néha abban kell segítenie, hogy a feleség el tudjon költözni az erőszakossággal fel nem hagyó családtól, és önállóan megálljon a lábán. Ez különösen nehéz egy olyan világban, ahol nem általános a nők foglalkoztatása.

Az igazgató ezután a tizenöt éves Szónálit ülteti mellém, és elmondja, hogy Szónálí háromnapos éhségstrájkba kezd a gyermekkoldulás és gyermekmunka beszüntetésére felszólító mozgalom keretében. Különféle helyeken fognak előadni a gyermekkoldulásról. Egyetértünk, hogy kétféle gyermekkoldus létezik. Az egyik a családjától elszakadt gyerek, akinek nincs más megélhetése. Ilyennel én is gyak-

ran találkoztam indiai útjaim során, különösen a vonatokon: az emberek általában lenézik őket, de ha emberi hangon szólok hozzájuk, pillanatok alatt nagyszerűen el lehet velük beszélgetni. A másik típus a futtatott koldus. Ők nem beszélnek, pontosabban nem beszélhetnek a hátterükről. Van közöttük családjától elszakított, és eladott, esetleg tudatosan megnyomorított gyerek. A gyermekkereskedelem jó üzlet, de nagyon nehéz felderíteni a háttérben álló maffiát, vannak, akik a rendőrség hallgatólágos segítségét gyanítják ebben.

Vidzsétá Bhónkar most doktorál, pedig a tizedik osztály után kimaradt az iskolából. Mikor apja üzlete tönkrement, és a hitelezői a nyakukra jártak, beállt bolti eladónak. Hatéves kihagyás után éppen Dzagtáp igazgató vitte vissza. Az igazgató nála szokott vásárolni, és többszöri rábeszélés hatására, a családja ellenzése közepette visszatért a tanuláshoz. Öccse hozzá hasonlóan abbahagyta a tanulást, és úgy megszerette a szabad életet, hogy ő már nem is kezdte újra.

Egy másik lány a gyermekmunka ellen küzd. Elmondja, hogy mozgalmuknak több világos célja van: India emelje fel a teljes munkaidejű foglalkoztatottság korhatárát tizennégyről tizennyolc évre, és a gyermekeket alkalmazó cégek tízezer rúpiás (azaz mintegy ötvenezer forintos) büntetését emeljék fel ennek legalább húsz-harmincszorosára, mivel a jelenlegi büntetés nem bír elrettentő erővel. Jogilag megengedett a gyermekek alkalmazása napi három órára, de senki nem ellenőrzi, hogy valóban csak három órát dolgozik-e a gyermek. Vezessék be ennek az ellenőrzését.

A házassági évforduló ünneplésére ünnepi ebéd készült kétféle hallal. Az ebédet énekelt imádság vezet be, amiben az ottlakók kérik, hogy mások segítségére lehessenek. Egy tizenegy-tizenkét éves lány az előénekes, és a társaság az ő mondatait ismétli.

Dzagtáp igazgató beszédet mond politikai nézeteiről, amelyben a tizenkilencedik században az alacsony kasztúak és a nők társadalmi felemelkedéséért küzdő Dzsótíró Phulét és a szocialista Rámmanóhar Lóhiját méltatja, különösen utóbbinak az „El innen az angollal” mozgalmát, melyben az angoltól mint gyarmati örökségtől próbálta Indiát megszabadítani. Nem az angol nyelv vagy irodalom ellen küzdött, hanem az ellen, hogy az angol kiszorítja a beszélt indiai nyelveket a közéletből, és elitista kultúrát teremt. Dzagtáp szerint a szanszkrit is ugyanilyen elitista nyelv volt. Az egyik bentlakó épp a maráthi előmozdításáért küzd. A Maitrakul idealizmusa azt sugallja, hogy a helyi nyelvekért lehet, és érdemes küzdeni. Dzagtáp megemlíti az író Némádét, aki szintén a maráthi fennmaradásáért szállt síkra, és akinek a hangja ma a legerősebb a nyelvet féltők között. Ugyanakkor idegenkedve beszél a hindu nacionalista Szávarkarról, aki a maráthit úgy akarta megtisztítani az idegen elemektől, hogy szanszkritizálta. Lóhijához hasonlóan kiemelkedő politikai gondolkodónak tartja még az indiai alkotmányt kidolgozó érinthetetlen Bábászahéb Ámbédkart. Ő az érinthetetlenek számára a legnagyobb hős. Megmutatta, hogy alacsony származással is lehet az ország jövőjét meghatározó politikussá válni. Ámbédkart nem annyira az alkotmány létrehozása miatt méltatják, mint az érinthetetlenekért való következetes kiállásáért. Születésnapja az érinthetetlenek

nemzeti ünnepe. Ugyanúgy mint Lóhijá, ő is az anyanyelvi oktatást szorgalmazta. Elbeszélgetünk arról, hogy a nagyon erős nyelvjárást beszélő emberek mennyire tudnak anyanyelvként azonosulni az iskolákban tanított irodalmi nyelvvel. Ha olyan gyenge a közoktatás, mint amilyen az indiai falvakban, akkor nehéz megtanulniuk a köznyelvet és a helyesírást.

Többen említették, hogy Mumbaiban már alig maradt maráthi tannyelvű iskola. Dzagtáp szerint azonban a szegények körében óriási az angol tannyelvű iskolákból való kimaradás.

Át Pakisztánba

Amritszar Satábdí Expressz, március 1.

Át Pakisztánba a magyar címe az egyik leghíresebb angol nyelvű regénynek az India és Pakisztán kettéosztását övező vérengzésekről: Khushwant Singh: *Train to Pakistan*. Most én vonatozom az egyik legnevesebb napi expresszvonaton a pakisztáni határ felé.

Indiában többen is figyelmeztettek, hogy jól gondoljam meg ezt az utat. Napok óta óriási a feszültség a két ország között. Két hete az indiai Kasmírban egy öngyilkos merénylő felrobbantott vagy negyven katonát, és a robbantásért egy pakisztáni székhelyű terrorszervezet vállalta a felelősséget. Pár napja két indiai MIG-21 vadászgép behatolt Pakisztánba, és állítólag lebombázott egy terroristaképző központot. Pakisztán szerint azonban az indiaiakat pakisztáni F-16-os vadászgépek visszafordulásra kényszerítették, és azok egy alig lakott területen dobták le bombáikat. Indiában tömegek ünnepelték a légicsapást. Tegnapelőtt állítólag pakisztáni és indiai gépek kölcsönösen behatoltak a másik ország területére, és közülük legalább egyet Pakisztán lelőtt. Abhinandant, a katapultált pilótát aztán el is fogták, és mivel képe minden híradásban megjelent, Indiában hős lett belőle. Az indiai hírek ugyanakkor arról is szólnak, hogy nyolc indiai vadászgép visszafordulásra kényszerített huszonnégy pakisztáni gépet, és hogy egy pakisztáni vadászgép pakisztáni területen zuhant le. Mindkét harcoló fél természetesen a maga győzelmét ünnepli. Mindenestre csak az egyetlen lelőtt indiai gép biztos. Ezt ugyanis mindkét fél elfogadja. A többi propagandaháború.

Abhinandan Varthaman ejtőernyőjén ott volt az indiai zászló, és a helyiek már várták lent. Elmondásuk szerint, amikor megkérdezte, milyen országban van, megtevesztésül azt mondták neki, hogy Indiában. Erre elkezdte hangosan éltetni Indiát, ami dühbe hozta a helyieket. Köveket dobáltak rá, ő pedig figyelmeztető lövéseket adott le a pisztolyával, és elfutott. Végül azonban elfogták. Ekkor egyes nála lévő papírokat megpróbált lenyelni, de azokat elvették tőle. A nemzetközi híradásokba aztán előbb a bekötött szemű, megdobált, véres pilóta képe került be. Nemsokára azonban már mosdottan, teázás közben volt látható a bajszműves indiai. India azonnal követelni kezdte Pakisztántól, hogy adják ki a pilótát.

A politikailag közepen mozgó, egykori oxfordi diák, majd krikettsztár pakisztáni miniszterelnöknek, Imrán Khánnak különösen óvatosan kell kezelnie a helyzetet. A nemzetközi sajtó egyetért abban, hogy valóban vannak terrorista kiképzőközpontok országa területén, melyek hallgatólagosan a hadsereg védelme alatt állnak. Ha túl erős lépést tesz a Pakisztánban nagyon erős katonaság ellen, akkor puccsveszélynek teheti ki magát, mint az már megtörtént húsz évvel ezelőtt, amikor a miniszterelnök Naváz Saríf megpróbálta letartóztatni Musarraf tábornokot, aki aztán puccsal elmozdította Sarífort. Khán most igyekezett a feszültséget kisebbnek bemutatni, mint ami, így a nép nem fordul a hadsereg felé ellencsapásért. Azt hiszem, ő inkább a közlemények manipulálására játszik, mint valódi konfliktusra, ami a hadsereg malmára hajtaná a vizet. A feszültség polarizál, és ez különösen jól jön a muszlimellenes indiai kormánypártnak a közelgő választások előtt. Indiában ezért felnagyítják. A feszültségről beszélnek az emberek, beleértve taxisaimat is, és az újságok ünneplő tömegekről adnak hírt. A nem igazán kormánypárti Néhrú Egyetem bejáratánál azonban tegnap egy hatalmas, a légierőt és a miniszterelnököt életető poszter fogadott. Az ijesztő inkább az, hogy még egy értelmes hindu tanár is azt próbálta magyarázni, hogy a pakisztániak muszlimok, és őket csak háborúval lehet legyőzni. Aztán emlékeztettem rá, hogy agresszív rezsimeket is le lehet győzni békés eszközökkel, mint történt az a Szovjetunió kifulladásakor. Mikor a muszlim történészprofesszor Nadzsaf Hajdarnál ebédeltem, elsőosztályos kislánya elmondta, hogy osztálytársai *éljen Indiát* kiabáltak, de ketten *éljen Pakisztánt*. Apja nagyon határozottan a lelkére kötötte, hogy ő soha ne éltesse Pakisztánt.

A háborús feszültség ellenére az élet normálisan ment tovább Delhiben.

A pakisztáni miniszterelnök váratlanul bejelentette, hogy visszaengedik Indiába Abhinandant. Mivel a pilóta visszaadása valóban az enyhülés irányába mutat, és mert a hétköznapi emberekre nem terjed ki a konfliktus, nem félek a pakisztáni úttól.

A határon

Lahór (Lahore), március 1.

Amint Amritszarban taxiba ültem, fiatal szikh sofőröm nagyon megörült, hogy a harminc kilométerre levő határra indulok, mert ő is ki akart menni, hogy megnézze a hazatérő pilótát. A mobilját egyenes adásra kapcsolta, mert a hírcsatornák élőben közvetítettek a határról. Néhány helyi kishatárátkelőtől eltekintve talán csak két működő nemzetközi határátkelő van, és Attári–Wágáh a fontosabb közülük. Késő délutánonként mindkét ország határzárási ceremóniát tart itt, amit stadionszerű nézőtérrel az egyszerű polgárok is megnézhetnek, úgy, hogy mindkét oldalról átlátni a másikra. A pakisztáni útikönyv a helyi látványosságok között tartja számon, ahogy a két ország megpróbálja túlszalutálni egymást a határon. Sofőröm szerint fél háromtól általában óriási a kocsisor a nézők tömege miatt. Két óra felé ültem taxi-

ba, és az ebédről is lemondok, mert félek, hogy a visszatérő pilóta miatt korábban lezárják a határt. Most a szokásosnál is nagyobb az ellenőrzés a határhoz vezető úton. Kilométerenként katonák figyelnek, és az utolsó szakaszon ellenőrző pontok vannak. Mindegyiknél mutatják a taximnak, hogy forduljon vissza, de mikor elmondom, hogy a határon szeretnék átkelni, tovább engednek. Az útlevelemet jól láthatóan a szélvédő mögé teszem. Az ellenőrző pontnál a sofőr rámutat, a katona pedig int, hogy mehetünk. Az élő híradásban bemonadják, hogy a pilóta úton van a határ felé, bár nem tudni, mikor érkezik. Az átadás miatt pedig elmarad az indiai katonai ceremónia. Sofőröm szerint a határ minden valószínűség szerint le lesz zárva, és szinte ajánlkozik, hogy majd szerez nekem jó szállodát Amritsarban.

Annak ellenére, hogy elvileg minden autót visszafordítanak, az utolsó kilométeren egyre sűrűbb a tömeg. Mozgóárusok indiai zászlókat, sapkákat és egyéb patrióta kellékeket árulnak. Az átkelőhöz érve előbb bőröndök nélkül megyek előre az első motozó-ellenőrzésig, hogy megtudjam, végül is át lehet-e menni. A határőrök megnézik a vízumomat, és már küldenének is előre. Amikor aztán a bőröndökkel belépek a határátkelőhely-komplexumba, és regisztrálok, akkor látom, hogy én vagyok a hetedik számú átkelő aznap. Pedig nem sokkal a zárás előtt érkeztem. Megrohannak a taligás hordárok, de elküldöm őket, hiszen kerekeseek a bőröndjeim. A hatalmas épületben csak a személyzet van jelen. Újabb motozás után be is engednek. Sorban állás nélkül még soha nem léptem ki Indiából. A határőrrel beszélgetve megemlítem a kinti cirkuszt, *tamását*. Ő azonban figyelmeztet, hogy rossz szót használok. A bőröndöt átvilágítják, majd utána kinyitják, és belekotornak a felső rétegbe. Az egyik vámos gyanúsnak találja Thákur-könyvem, és tanácsot kér a kollégájától, aki elmagyarázza neki, hogy versek vannak benne. Utána pár száz méternyi útra buszba ültetnek, és elvisznek a határ közelébe. Itt ismét megrohannak a hordárok, és fel is fogadok egyet, mert azt hiszem, hogy most már át is vittek a túoldalra, és nincs is kedvem bőröndöt húzogatni. Messze nagyobb összeget ígérek neki, mint amit másoktól kaphatna. Aztán látom, hogy még mindig Indiában vagyok, és a hordár azt mondja, hogy elviszi csomagjaimat a „zéró vonalig”. Átme gyünk India óriási reprezentatív kapuja alatt, és beérünk a lelátók közé, ahol bömbölő patrióta zene és hatalmas fejdíszű katonák fogadnak, és kísérik tovább a nagy rácsos kapuhoz. A pakisztáni oldalon szintén bömbölő patrióta zene és tolldíszes katonák. A nagydarab, egykilencvenes határőrök itt a díszszázadból lehetnek. Bele néznek az útlevelembé, és átengednek. Megrohannak a hordárok. Ezen az oldalon nem marad el a ceremónia, és már gyülekeznek a nézők a lelátókon. Megadom a módját, és felfogadok egy ősz szakállú, taligás hordárt. Ahogy indulnánk, a hangszórók a pakisztáni himnuszt játszhatják, mert mindenki vigyázzban áll. Hordárom nyomában úgy vonulok be Pakisztánba, mintha nekem játszották volna a himnuszt, és most minden szem engem nézne a nézőtérről. A hordár bevisz a határőrségi épületbe, ahol egy katona jó erősen megszorítja a kezemet. A határőrök pattogatott kukoricával kínálnak, miközben az útlevelembé böngészik. Tovább már két szakállas hordár kíséri a komplexum kilométernyire levő kijáratához. Ahogy kinézek a

kerítésen, látom a zöld pandzsábi mezőket. Hordárjaim elmondják, hogy naponta tíz-húsz átkelő van. Jobbára indiaiak vagy pakisztániak, de ma csak négyen-öten jöhettek. Ahogy sétálunk kifelé, motoros felvezetéssel elsuhan mellettünk egy lesötétített luxusterepjáró. Itt vitték Abhinandant. Imrán Khán kíséroidim szerint is jól tette, hogy kiadja a pilótát. Elmondják, hogy a közeli Wágáh faluból valók, és nyolcezer forintnyi nyugdíjuk mellett hordárként dolgoznak. A kijáratnál egy színesre kifestett traktor halad el előttünk. Azt hinném, hogy valami falusi esküvőre lett így feldíszítve, de kiderül, hogy csak egy mindennapi traktor volt. Kis várakozás után megáll mellettünk meghívóm, a perzsatanár Iqbál Sahíd minibusza, és már megyünk is tovább Lahórbá.

Az átkelésnél több dolog is elgondolkodtatott. A háborús készültségnél sokkal zavaróbb, hogy alig van forgalom a két ország között. Mikor az interneten megnéztem, hogy repülővel át tudnék-e kelni, kiderült, hogy csak arab-öbölbeli átszállással lehetne. Nem hiszem, hogy ezt sokan tennék. A gyalogos forgalom is minimális. A korábban nagy dérrrel-dúrral beharangozott Szamdzshótá Expresszvonat sem jár már. Hetente talán két buszjárat kel át a határon. Ha két ország ilyen hermetikusan elzárja magát egymástól, akkor nehéz olyan kapcsolatot építeni, ami ellenállhatna egy esetleges háborúnak. Az átkelés másik tanulsága a ceremónia-lelátó volt mindkét oldalon. A két ország ceremóniáiban is vetélkedik. Jobb, ha így teszik, mint igazi háborúval.

Lahór, március 2.

Annak az önálló egyetemi rangra emelt főiskolának, a Government College Universitynek a vendége vagyok, melynek egykori rektora a pesti születésű Leitner Vilmos (1840–1899) volt. Most részem van a pakisztáni vendégszeretetben. A vendégház szobájában hatalmas gyümölcsöstál fogad. Eddig egy fillért nem költöttem. Ha valamelyik vendéglátóm mellettem van, semmiképp sem engedi, hogy valamiért fizessek. Az emberek itt nemcsak kézfogással, hanem öleléssel is üdvözlik egymást, gyakran már a bemutatkozáskor.

A perzsatanár Bábar kocsijával körbevisz a városon. Ugyanúgy, mint Dhákában, itt is a mogul emlékeket nézzük meg. A Delhiből és Ágrából jól ismert mogul építészeti stílus lelhető fel az egykori birodalom olyan egymástól távol eső tartományaiban, mint Bengál és Pandzsáb. Az útról jól látszó, hatalmas Sáhí Mecset mintha a delhi Nagymecset másik kiadása lenne. Mi először Sáh Dzsahán dajkájának síremlékét látogatjuk meg. Dajkának talán sohasem emeltek ekkora mauzóleumot. Érdekes módon ez is ugyanúgy a mogul érzelmek terméke, mint a Sáh Dzsahán feleségének emelt Tádzs Mahal. A szemerkélő eső elől a síremlékbe behúzódnak a kertészek azt mondják, hogy ilyen épülettel lehet igazán megörökíteni a halottat. Különben két-három generáció múlva elfelejtik az embert.

A lahóri Sálímár Kert a legszebb fennmaradt mogul park, melyet szintén Sáh Dzsahán építtetett. A fallal körülvett parkban díszkapuk, pavilonok, medencék,

szökőkutak és mű-vízesés található. Mint a császári palotákban, itt is van nyilvános kihallgatási csarnok, és állítólag fürdő, hammám is, de az utóbbit nem tudom beazonosítani.

Este eljutunk még Lahór muszlim védőszentjének, a tizenegyedik századi Dátá Gandzs Bakhs Alí al-Hadzsvirinek a síremlékéhez is. Ez Pakisztán legnagyobb szúfi szentélye. Mivel 2010-ben itt ötven halálos áldozattal járó öngyilkos robbantás történt, most óriási a biztonsági ellenőrzés, és vagy ötször is megmotoznak. A mai Afganisztán területéről, Hadzsvaréból származó Dátá Gandzs Bakhs az iraki eredetű dzsunaidí szúfi rend tagja volt, és amellett, hogy ő írta az első fennmaradt perzsa nyelvű értekezést a szúfizmusról, jelentős szerepe volt az iszlám helyi terjesztésében. Az idelátogatók tömegében azonban már alig van dzsunaidí. A központi épületben az emberek a sír külső falát érintik meg, vagy kissé hátrébb állva vagy ülve imádkoznak. Itt található egy Saikh Hindí nevű ember sírja is. Ő eredetileg hindu hivatalnok volt, aki a szentélyt is gondozta. Sírkövét urdú idézetek díszítik. A régebbi feliratok azonban mind perzsa nyelvűek. A fehér márvány szentély maga mogulkori épület. Mellette van egy hatalmas modern mecset is. Bábar elmondja, hogy vannak, akik a ramadán böjt utolsó tíz napját a mecset alatti kamrában töltik.

Kocsikázás közben Bábar nem győz betelni a jelenlegi miniszterelnök dicséretével. A korábbi miniszterelnökökkel szemben ő nem korrump. Az idősödő filmsztárra hasonlító Khán háromszor házasodott. Utolsó válásakor engedte, hogy a felesége vigye el a vagyonát. A korábbi korrump miniszterelnököt, Naváz Sarífort letartóztatta. Naváz Saríf most betegesen külföldön kezeltetné magát. Bábar szerint ez az ő sikeretelenségének egyik legkézenfekvőbb jele. Háromszor volt miniszterelnök, mégsem sikerült egyetlen nemzetközi színvonalú kórházat sem létrehozni. Mikor augusztusban Khán hivatalba lépett, üres volt az államkassza, és pénzkérő utakat kellett tennie Szaúd-Arábiába, az Emirátusokba és Törökországba. Európában vagy Amerikában miniszterelnökként még nem járt. Szerinte Khán azért jó politikus, mert nem korrump, és nem zsarolható, mint az elődei. A pakisztáni titkosszolgálat, az ISI, a hadsereg kezében van, és ha a generálisoknak nem tetszik a miniszterelnök valamelyik lépése, akkor könnyen megszarolhatják valamelyik korrupciós ügyével.

Bábar szerint India vádja, hogy Pakisztán támogatja a terrorizmust, nevetséges, hiszen Pakisztán többet szenvedett a terroristáktól, mint India. Valójában a Gudzsarátban és másutt muszlimokat megölő, majd felelősségre nem vont hinduk a terroristák. A pakisztániak örülnek, hogy Imrán Khán ilyen elegánsan megoldotta a válságot és most már inkább csak viccelődnek a háborúról. Nandú testvér, azaz Abhinandan teája és bajusza a fő téma. Az interneten Abhinandan bajuszművével díszítették korábbi korrump miniszterelnököket, a most börtönben ülő, kopaszodó Naváz Sarífort, és Abhinandan nevére rímelve alája írták, hogy *abbí gandzsan, abbí landan* „most kopaszodás, most London”, utalva arra, hogy magát külföldön kívánja kezeltetni. Bábar arról is beszél, hogy a Kasmírban robbantó öngyilkos merénylő maga is kasmíri volt, és erre válaszul az indiai légitámadásoknak sikerült négy fát gyökerestül kidöntenie, és megölni egy varjút.

Érdekes, hogy a pakisztáni értelmiség ugyanúgy elfogadja a hivatalos pakisztáni verziót, mint ahogy az indiai értelmiség egy része az indiait. Hogy mi is történt valójában, talán sohasem tudjuk meg.

Vasárnap urdú misére megyek a székesegyházba. Mivel néhány évvel ezelőtt itt is véres merénylet történt, a katedrálishoz vezető út vasárnap délelőtt le van zárva az autók elől. Motozás után gyalog engednek tovább. A hatalmas templom megte-lik mind az angol, mind az urdú nyelvű misére. Én természetesen örülök, hogy az urdú szertartásra jutok be. A férfiak és nők más-más oldalon ülnek. A nők feje be-fedve, mint ahogy az a muszlimoknál szokás. A mise előtt imádságok és a tízparan-csolat elismérlése, majd pedig néhány helyi szabály elmondása. A helyi szabályok között szerepel, hogy nem szabad rokonok közt házasodni. Ez ugyanis nagyon elterjedt a muzulmánok között. Itt szintetizátor és dobok adják a zenei kíséretet. Szerencsére a dobok mellett alig hallható a szintetizátor hangja. Van kórus, de a hívek is énekelnek. A mise nyelve a lehető legmagasabb irodalmi urdú, amit a rossz kihangosítás miatt alig bírok követni. Eleinte frusztrál, hogy szinte többet megér-tettem a maráthi miséből, mint itt az általam már vagy harminc éve ismert nyelven elhangzó szövegekből. Aztán valahogy belejövök. Különösen tetszik, hogy a kia-bálva prédikáló pap még szúfi verset is idéz. A prédikáció is mélyebb talán, mint az a rutinszerű szertartásokon lenni szokott. Az itteni keresztények minden vasárnap kiteszik magukat annak a veszélynek, hogy merénylet történhet, ezért mélyebben átéli a vallását. Átfutott agyamon a gondolat, hogy Jézus a szenvedésével nem a szenvedéstől váltott meg minket, hiszen olyan sok szenvedés van körülöttünk. Sokkal inkább lehetőséget adott arra, hogy teljessé tegyük az életünket, még akkor is, mikor a szenvedés annak része, és hogy a szenvedéstől való félelem ne tartson vissza minket ettől a teljességtől.

A végzős perzsaszakos diák, Abdullah szerez nekem SIM-kártyát, és Bábarral együtt ő kísér el Dzsahángír nagymogul és felesége, Núr Dzsahán síremlékéhez. Útközben váltogatjuk a nyelveket. Először pandzsábiul beszélgetünk, de miután elmondom egyetlen pastu mondatomat, a kvettái Abdullah pastuul tanít: *Tá száng-jé?* „Hogy vagy?”, *Zö kbém* „Jól vagyok”, *Zö kun szaná rágálé?* „Honnan jössz?”. Úgy tűnik, hogy a fiatal Abdullah ismeri az összes nagy pakisztáni nyelvet, tud még balucsiul, bráhuiul, és szindhiül is.

A mogul síremlékek nem mindegyike van igazán jól karban tartva. Aszaf Dzsáh sírjáról például hiányzik a márványborítás. A helyiek nem felejtik el megemlíteni, hogy a szikhek fosztották ki a síremlékek márványdíszítését, hogy azt majd saját épületeiken használják fel újra. A pandzsábi muszlimok közül sokan mintegy fel-szabadításként élték meg, hogy a britek 1849-ben átvették a szikhektől az uralmat.

Nemrég hangzott el a mogulkutató Azfar Móin egy előadásában, hogy a tizen-hat-tizenhetedik század három nagy muszlim birodalmában mennyire különböz-tek a temetkezési szokások. Az oszmán szultánok mecsetek közelében temetkeztek, a szafavida perzsa sáhok síta szentélyek közelében. A mogulok a városokon kívül emeltek lenyűgöző mauzóleumokat. Ezekben különféle formákkal kísérleteztek.

Humájún, Akbar és Dzsahángír síremléke más és más. A Sáh Dzsahánt befogadó Tádzs Mahal azonban visszatér a Humájún-síremlék háromkupolás stílusához. Dzsahángír mauzóleumán viszont nincs kupola, hanem csak négy minaret áll a földszintes épület négy sarkán. Az épület a városon kívül, Akbar folyóparti karavánszerája mellett található.

Építészete nem tesz különösen mély benyomást rám. Díszítése azonban igen. Az iszlám tiltja az ember- és állatábrázolást. A leggyakrabban ezért geometrikus vagy növénymintákat használnak. A síremlék falán azonban különleges módon oldották meg a növénymintákat. A virágok itt olyan vázákban láthatók, melyekre épületek vannak festve. A perspektívát nem ismerik a vázán, ezért a festmény váza alakú tájképnek hat.

Dzsahángír feleségének, Núr Dzsahánnak külön síremléke van. Ő több mint tíz évvel élte túl a férjét, de nem az ő fia került ki győztesen a trónharcokból. Noha a Tádzs Mahal miatt Sáh Dzsahán felesége, a tizennégy gyermeket szülő Mumtáz Mahal híresebb nála, Núr Dzsahán volt a birodalom történetének legnagyobb hatalommal bíró asszonya. Férjével közösen kormányzott, és veretett pénzérmeget. Míg a korabeli nemesasszonyokat a háremben elzárva tartották, addig Núr Dzsahán férjével együtt jelent meg az ünnepélyes alkalmakkor. A kábítószerelés egyre erőteljesebb módjaival kísérletező Dzsahángír mellett szükség is volt egy erős királynéra. A szultánról azt mondják, hogy ópiummal kevert bort szokott inni.

Núr Dzsahán síremléke néhány száz méterre van férjétől. A birodalmi épületeket, köztük az ő síremlékét is vörös homokkő borította, ám azt idővel széthordták a helyiek. Mivel a kő forráshelye, Rádzsaszthán ma már más ország része, ezért a kőhiányt korábban úgy oldották meg, hogy a síremlékét vörösre festett betonnal borították. Most azonban igyekeznek az eredeti mivoltában restaurálni az épületet. Több hagyományos kőfaragó is dolgozik itt a régészeti felügyelőség alkalmazásában. Rádzsaszthánból importált kőlapokat faragnak. A kőfaragókat csak napszámban, 1000 rúpiáért dolgoztatják. Gyermekük már nem ezt a munkát végzik, és velük ki is hal ez a mogulkori mesterség. Bizonytalan a munka. Ha ezzel végeztek, nem tudni, kapnak-e majd újabb megrendelést. Egyetemre is hívták néhányukat tanítani, de csak három hónapra. Ilyen rövid megbízatásért nem adják fel a hosszabb távú munkájukat. Ráadásul szerintük két évre van szükségük, hogy valakit megtanítsanak erre a mesterségre.

Este vacsora. Perzsatanárok és egy verselő súlyemelőbajnok, aki meg is hív a másnapi súlyemelőedésre. Azt mondja, hogy verssel enyhíteni tudja a súlyemelők fáradságát. Urdú és perzsa versekből idézett, miközben arab mandít, azaz mazsolás, mogyorós birkát ettünk, és a csontokból ütögettük ki a velőt. Utána viszont egy uméli nevű tejes édességgel etettek. Lehetséges, hogy abban csapvíz volt.

Másnap az egyetemi orvosnál kötöttem ki. Lehet, hogy a vendégház filterezett vize nem igazán szűrt víz vagy pedig az uméli-vacsora nem volt nekem való. Mindenesetre ma a szobámban maradtam lázasan, félóránkénti hasmenéssel. Aztán a vendéglátóim átküldtek az orvoshoz, aki azonnal felírt és a kezembe nyomott egy

csomó gyógyszer. Most attól kicsit jobban vagyok. Jobb lett volna várost nézni és emberekkel találkozni, de fontosabb pihenni és meggyógyulni.

Itt elkapott egy hidegfront, tegnap és tegnapelőtt is esős, borús idő volt – ugyanolyan, mint Angliában. Utolsó állomásomon, az északabbra fekvő Iszlámábádban még hidegebb lesz.

Lahór, március 5.

Ma két előadást is tartottam urdúul. Ezen a nyelven még sohasem adtam elő, és nagyot küzdöttem, különösen az elsőn. Elfelejtettem időben szólni, hogy szükségem lesz számítógépes kivetítésre, ezért végül teljesen a saját nyelvezetemre voltam utalva. Állandóan szanszkrit eredetű hindi szavak jutottak az eszembe. Ha rajtaptam magam, hogy hindi szót ejtettem ki, akkor angolul is mondtam a szót. Volt mikor a hallgatóság kérdezett rá, hogy egy-egy szó mit jelent. A közönség persze élvezte a bakikat, annak ellenére, hogy az urdú nagyon is arisztokratikus nyelv, és maguk között kinevetik a nyelvi hibákat. Az egyik nagy kihívás az volt, hogy milyen szót használjak a történelmi Indiára, amelynek Pakisztán is a része volt, és ami soha nem volt olyan egység, mint a jelenlegi India. Végül a szubkontinens szó urdú megfelelőjénél kötöttem ki. Ez olyan hasznos, mint a nekünk magyaroknak történelmi felhanggal kevésbé bíró Kárpát-medence. Előadásom után szűk körben megbeszéltem, hogy mik voltak a hibák, és hogyan javítsam ki őket.

Az első előadás a Perzsa Tanszéken a hindi-perzsa kevert nyelvű költészetéről szólt. A második az Iszlám Tanszéken Kabírról. Az iszlám tanszéki előadást Korán-recitálás, majd egy gyönyörűen elénekelt urdú vallásos vers vezette fel. Ezután üdvözölt egy öltönyös, tálib-sapkás tanár. Az öltözetekről látszott, hogy a vallás itt sokkal fontosabb, mint a többi tanszéken. Több lefátyolozott lány és tálib-sapkás fiú is megjelent. A nők itt nem csáddal fedik be a fejüket, hanem vékony sáljukat húzzák fel a hajukra. Kabírról itt nem sokat tudnak, bár a nevét ismerik. Arról beszélek, hogy Kabír mind a hinduknak, mind a muzulmánoknak a belső vallásosság fontosságát hirdette a külsőségekkel szemben. Sírhelyén évszázadok óta egy hindu és egy muszlim épület is áll. Ez azt jelenti, hogy itt a hinduk és a muszlimok nemcsak békében élnek, hanem meg is becsülik egymást.

Pakisztán a térképen nem különösen nagy, ám kétszázötzmilliós lakosságával a föld hetedik legnépesebb országa. Népeségre, politikára és kultúrára nézve legjelentősebb tartománya a termékeny Pandzsáb, azaz „Öt folyó” vidéke. Pandzsáb fővárosa, a Ravi folyó partján fekvő, több mint tízmilliós Lahór az ország kulturális központja is egyben. Nevezték már a Kelet Oxfordjának, Kelet Párizsának vagy a kertek városának is. Nevének eredetére különböző elméletek vannak. Az útikönyv inkább indiai eredetűnek tartja, és vagy Ráma „Lóha” nevű fiától, vagy pedig a *lobhá*, „vas” szóból származtatja a városnevet. Érdekes módon a helyiek az iszlám előtti etimológiát nem említik. A perzsatanár Iqbál Sahíd szerint az arab *lá-* „nem”, „nincs” előszó van benne, valamint a pandzsábi *bór*, „más”, azaz a „város, aminek nincsen mása”.

Egy leírás szerint Pakisztánban van a világon a legtöbb számár. Valóban sokat látok az utakon. Sokkal érdekesebbek azonban a rikítóan színesre festett teherautók és kínai csingcsik. Egyik-másik valódi műalkotás. Bábar szerint a szegények festik ki így a járműveiket. A középosztály személyautói egyszínűek, mint bárhol a világon.

A Government College-dzsal, azaz az „Állami Főiskolával” átellenben van az Oriental College, a „Keleti Főiskola”. A két intézmény kezdeteinél két angol szolgálatba szegődött pesti keletkutató is jelen volt. Az Állami Főiskola első rektora a Szinnyei-életrajz szerint mintegy ötven nyelvet ismerő Leitner Vilmos volt. Később jelentős része volt a keleti nyelveket oktató Keleti Főiskola, valamint a Pandzsábi Egyetem megszervezésében is. Mivel az első rektor fényképe vélhetőleg nem maradt fenn, az övé az első az Oriental College falán. A következő a mintegy tizenöt évvel később érkezett Stein Aurélé. Ő szanszkrittudósként és Belső-Ázsia egyik első régészeti kutatójaként óriási hírnevet szerzett, és Angliában ma Csoma Sándornál is jobban ismerik. Bár a véletlen hozta úgy, hogy a két pesti születésű kutató fényképe egymás mellé került az Oriental College-ban, mégis hasonló érzésem volt alattuk, mint Csoma szobájánál. Ezek az emberek is összekötötték Magyarországot, Angliát és Keletet, valahogy úgy, mint ahogy azt én is igyekszem tenni.

Az Oriental College-ban a Pandzsábi Tanszék vezetőjéhez, Nabílá Rahmánhoz vagyok hivatalos. Ővele korábbi oxfordi útja során már találkoztam. Most a kutatásáról beszélünk. Mutat két 1900 környékéről származó *sábmukhí*, azaz perzsa írásos litográf könyvet. A pandzsábi nyelvet ugyanis Pakisztánban ezzel az írással írják. Az indiai oldalon azonban a szikhek szent könyvének írásával, a *gurmukhí*val. Az egyik könyv egy versben írt hosszabb szúfi értekezés Istenről, a másik egy pandzsábi Rámájana.

Utolsó napomon a Történelem Tanszéken adok elő. A hallgatóság itt nyugatiasabb. Házigazdám Oxfordban doktorált. Mivel előadásom az urdú kialakulásáról kétségbe vonja a mindenki által elfogadottnak vélt és a tankönyvekben tanított elméletet, számos kérdést kapok. Két mítoszt igyekszem lerombolni. Az egyik a nyelv nevével kapcsolatos. A mongol eredetű *urdú* szó katonai tábort jelent, és a magyarban *borda* formában van jelen. A modern irodalomtörténetek azt tanítják, hogy az urdú az Indiát meghódító muszlim seregek nyelve, melyben az idegen katonák perzsa szavakat használnak indiai nyelvtannal. A második mítosz, hogy az urdú legkorábbi költője az 1300 körül alkotó híres indo-perzsa író, Amír Khuszrau volt. Az első elmélettel egyrészt az a baj, hogy az Indiát meghódító muszlim katonák törökök és afgánok, nem pedig perzsák voltak. Az urdúban pedig alig van török vagy pastu szó. Ha van is, az jórészt hadi szókinccs, mint ágyú, tüzér vagy puska. A hadseregek előkelői nemcsak tudtak perzsául, hanem gyakran verseket is költöttek ezen a nyelven. A katonaságról azonban nehéz elképzelni, hogy a perzsát használta volna. Az *urdú* a mogul Indiában szultáni tábor és szultáni udvar is jelentett. Mivel a birodalmi udvar a tizenharmadik századig gyakran volt úton, a két jelentés nem vált külön. A szót kezdetben *zabán-i urdú-i muallá* „a legmagasabb udvar nyelve” összetételben használták, ami annyit tesz, hogy „a mogul udvar nyelve”. Ez

egy magas, irodalmi és udvari nyelv volt, amelynek szigorú szabályait a tizennyolcadik század közepén fektették le. A kiejtés és a nyelvtan elsősorban indiai benne, viszont a helyesírás és a névszók nagy része a mogulok szemében tiszteletreméltó arab-perzsa eredetű. Az urdú ezen nyelvújítás révén tett szert az „udvari nyelv” státuszra. Az ebből a kifejezésből eredő szó ma a nyelv neve. A nyelvművelés előtt is létezett azonban irodalom hindi-perzsa kevert nyelven, melyet a leggyakrabban *rékbtá*nak „kiöntöttnek, kevertnek” hívtak. A *rékbtá* verseket azonban nem kötötték erős nyelvtani szabályok. Az első bizonyosan dokumentálható hindi-perzsa szerző az első Nagymogul, Bábar volt, akinek egy 1527-ben másolt könyvében található egy hindi, perzsa és török nyelvet keverő kétsoros:

Soha nem vágytam én gyöngyre s ékkövekre.
A szegény embernek az elég, ha van vize és kenyere.

Az eredeti versben a „vágy” arab-perzsa szó, „a szegénynek elég” pedig török-perzsa kifejezés. A többi mind hindi.

Bár a mogul udvar nyelve a perzsa lett, perzsa költőiktől időnként maradt fenn kéziratban hasonló többnyelvű kísérlet. Valószínű, hogy az irodalmárok gyakran rögtönöztek ilyen verset, de sokan nem tartották azt lejegyzésre méltónak, ahogy mi sem vennénk komolyan egy angol-magyar kevert nyelvű verset.

Iszlámábád, március 7.

Öt órányi vonatozás és egy órányi taxizás után megérkeztem Pakisztán fővárosába, Iszlámábádba. A vonat nagyon kényelmes, fekvőhelyes kocsis volt. Még egy kicsit aludtam is rajta. Az ablakból előbb sokáig a zöld pandzsábi síkság látszott, majd egyre kietlenebb lett a most már dimbes-dombos táj. A taxizás az ikerváros Rávalpindí állomásáról azonban különösen fárasztó volt, mert szörnyűségesek az utak. Az állomásról egy kétsávos, gidres-gödörös bekötőút visz a hatsávos, de nagyon tömött iszlámábádi „autópályára”, amin még lovaskocsi is közlekedik a belső sávban.

Pandzsáb és Kasmír határán vagyok. Itt kezdődnek a hegyek, és általában hidegebb van, mint Lahórban, bár most éppen süt a nap. Az egyetemi vendégházban szálllok meg itt is. Szerencsére van fűtés. Számítógépem automatikusan rákapcsolódott az *eduroamra*. Telefonon azonban csak engem lehet hívni, én másokat nem tudok.

A betegségem a Flagyllal és a Panadollal nem múlt el. Tegnap este kilenckor Sahíd professzorral felhívtunk egy orvost, aki szerint szalmonellám lehet. Tífusz ellen a kilencvenes években kaptam oltást. Aztán már a gyakori utazások miatt nem oltattam magam, és az utóbbi évtizedben semmi komolyabb bajt nem szedtem össze Indiában. Még este kaptam egy tablettát antibiotikumot. Ez volt az utolsó darab az egyetemi gyógyszerárban. Most megyek újabbat venni. Sietnem kell egy laboratóriumba, hogy még munkaidőben vetethessek vérképmintát. Ennek az eredménye talán már holnap, elutazásom előtt meglesz.

Ahogy elindulok, egyből problémába ütközöm. Taxit nem lehet este nyolc előtt az egyetem területére behívni. Bár gyenge vagyok, elindulok gyalog a kilométernyire levő főkapuhoz. Egyszer csak megáll mellettem egy kocsi, és a sofőr elmondja, hogy hallotta a portán a beszélgetésemet, és elvisz a laborba. Omár, a sofőr egy másik helyi egyetem kommunikációs szakán dolgozik. Megmentett a fárosztó gyaloglástól.

A vérvétel pillanatok alatt megvan. Az eredményt majd e-mailben küldik. Viszszafelé egy pastu taxissal jövök. Bevetem minden pastu-tudásomat. Ez csak három mondatra terjed, de ennek is óriási hatása van. Az útikönyv szerint az egyébként is barátságos Pakisztánban a pastuk a leginkább vendégszeretőek. Sofőröm tovább tanít pastuul: *Tá kár kává?* – „Mit dolgozol?” *Zö usztád zöm.* – „Tanár vagyok”.

Iszlámábád, március 8.

Előadást tartok a Modern Nyelvek Nemzeti Egyetemén, a Perzsa Tanszékcsoporton. Itt is előbb Korán-recitáció, majd pedig elénekelt perzsa vers vezet be. Bár az engem üdvözlő tanár urdú eleganciájától távol vagyok, most már viszonylag könnyen megy az előadás. Nagyon szeretik az emberek, ha verset is idézek, de elfelejtettem azt a néhány perzsa verssort, amit korábban tudtam. Hogy ezt helyrehozzam, az előadást néhány perzsa mondattal vezetem fel.

Ezen a viszonylag új egyetemen számos külföldi nyelvet tanítanak. Az angolnak két tanszéke is van, a gyakorlati és az elméleti. Az angol után a legnépszerűbb idegen nyelv a kínai. Mintegy ötszáz diák tanulja. Kína is óriási pénzeket adományoz a nyelvtanításra. Évente vagy nyolcvan diák látogathat el Kínába. Emellett ez a nyelv számos munkalehetőséget is kínál. A nyelvi diploma a kereskedelemben is segíthet elhelyezkedni. Nagyságrendben a kínait a német, a koreai és az arab követi. Érdekes módon a japán szak egészen kicsi. A perzsa a közepes nyelvek közé tartozik. Irán is ad számos ösztöndíjat, és ez a külföldre utazás lehetőségét nyújtja sok diáknak. A tanszékvezetőm elmondja, hogy fél év alatt átveszik a nyelvtant. A szókinccs nagy része közös az urdúval, ezért az nem nagy kihívás a diákoknak. Irodalomból a klasszikusokon van a hangsúly, hiszen Firdauszi, Háfiz, Szádi és Rúmi teszik naggyá a perzsa irodalmat, nem a modern költők. Ráadásul az indiaiak is évszázadokon keresztül tanulták őket. Emellett tanítják természetesen az indiai perzsa költőket is. Különösen népszerű a Pakisztánt megálmódó Muhammad Iqbál, aki egyébként még Petőfiről is írt verset, és akit Baktay a barátjának tartott. A pakisztáni perzsa doktori disszertációk jó része tanulmánnyal kísért szövegkiadás. Mivel az iráni perzsa irodalom abban a hírben áll, hogy azt jól feldolgozták, a perzsa-kutatók figyelve mostanában az indo-perzsa felé fordul, hiszen itt kiadni való szöveg van bőven. Kapok ajándékba egy gyönyörűen kiállított urdú-perzsa kétnyelvű könyvet. Egy Khvádzsá Anszári nevű szúfi szent Istennel való társalgása van benne. A tanszék három tanárának közös műve ez. A könyvet ingyen osztogatják. Árához az van írva, hogy „Isten javára”.

Pakisztánt az utóbbi negyven évben vagy a hadsereg, vagy pedig két politikai nagycsalád, a földbirtokos szindhi Bhuttó és a pandzsábi gyáros Saríf család váltógazdasága vezette. A kevésbé tanult tömegek az ismert nevekre voksolnak. A politikai beágyazottság megváltoztathatatlanul látszott, ám az utóbbi évtizedben egyre nagyobb népszerűsége tett szert egy harmadik párt, az Imrán Khán vezette Igazságosság Mozgalom, amely aztán megnyerte a tavaly augusztusi választásokat. Pakisztán egyszer, 1992-ben volt krikett-világbajnok. A csapatkapitány akkor Imrán Khán volt. Neve olyan Pakisztánban, mint Puskás Ferencé Magyarországon. Indiában filmsztárból már többször is lett politikus, Pakisztánban most krikettbajnokból miniszterelnök. A politikailag jól ismert dinasztiákat a hírességek egyik saját fegyverükkel, az ismertséggel győzik le. Khán Oxfordban tanult, és jó kapcsolatot ápolt Diana hercegnővel. Most azonban nem hangsúlyozza túlságosan nyugati kötődéseit. – Gondolom, azért, hogy ne vádolhassák nyugatbarátsággal egy iszlám köztársaságban. Egy tévéműsort nézek, amiben a bemondónő próbálja megszorogatni az egyik kormánypárti politikust. A politikus többször elismétli, hogy üres államkaszát vettek át, és negyven év szemetét kell eltakarítaniuk. Megszívlelendő a válasza arra a vádra, hogy (amennyire megértem), nőnapon miért nem tették ki a jelentős pakisztáni nők közé a korábbi miniszterelnök-asszony, Bénazír Bhuttó képét. Bár Bhuttó az ellenzéki párt miniszterelnöke volt, elfogadja, hogy mulasztás történt, és megígéri, hogy kivizsgálják az esetet.

Számomra a Sékh Haszíná képeivel tele Bangladés, a Mamatá Banerdzsí óriásplakátjaival elárasztott Bengál és a Naréndra Módí arcképeivel díszített Delhi után felüldülés, hogy Imrán Khán portréját alig látni a hirdetésekben. Imrán Khán javára írandó, hogy őt gyanítom az istenkáromlás vádjával halálra ítélt keresztény asszony, Ászijá Bíbi szabadon engedése mögött is. Bár az extrém iszlamisták hatalmas tiltakozással fenyegetőztek, Ászijá Bíbít bizonyíték hiányában felmentette a legfelsőbb bíróság.

Tegnap Omár arról beszélt, hogy Pakisztán nemzetközi megítélése nagyon rossz. Legutóbb maláj vendégei voltak. A vendégek elutazásukkor nem tudtak betelni a pakisztáni vendégszeretet dicséretével. Ugyanakkor azt is elmondták, hogy ismerőseik megpróbálták őket lebeszélni a pakisztáni látogatásról. Pedig Malajzia muszlim ország! Más pakisztániak is panaszkodtak ugyanerről. Iszlámábádban csak a repülőtéren láttam egyetlen fehér embert. Lahórban a monumentális síremlékek-nél nem talákoztam egyetlen külföldivel sem. Pakisztán rossz megítélése túlzott. Lahór nagyszerű kulturális és tudományos központ. Az Indiával való légi csetepatéből is egy kulturált manőverrel húzta ki magát. Ugyanakkor a nemzetközi közösség egyetért Indiával, hogy Pakisztánban valóban vannak kiképzőtáborok. Ezek létét egyes pakisztániak vagy tagadják, vagy bagatellizálják.

Már én is kezdtem elfogadni, hogy Pakisztán teljesen biztonságos. Ám az utolsó éjszakámon megváltozott ez a kép. Iszlámábádban este tíz felé több rövidsorozat géppisztolylövés ébresztett félálomból. Nehezen tudom elképzelni, hogy lőtér lenne a város közelében. Sokkal valószínűbbnek tartom, hogy fegyveres összecsapás volt valahol.